УДК 811.512.122:821.512.145

К.М. Миңнуллин

ТӨРКИ ТЕЛЛЕ ЯЗУЧЫЛАР МИЛЛИ ТРАДИЦИЯЛӘР САГЫНДА: МОХТАР АУЭЗОВ[1]

Анализ творческой эволюции М. Ауэзова на фоне истории татарской литературы указывают на то, что в тюркоязычных литературах плеяда талантливых писателей оказалась на страже национальных художественных традиций. Их произведения вывели из кризиса и изменили многонациональную советскую литературу, вернув искусству слова его священную функцию – развивать духовное начало и эстетический вкус, прививать вековые нравственные ценности, укрепить национальное самосознание.

Ключевые слова: Мухтар Ауэзов, тюркоязычные писатели, национальные традиции, татарская литература, казахская литература.

1917 елгы инкыйлаби үзгәрешләр Россия территориясендә яшәүче күп кенә төрки халыкларның дөньяви әдәбияты формалашу дәверенә туры килә. Язма телгә яңа гына күчкән халыкларда матур әдәбият әле туып кына килә бу чорда. Ә татар һәм азәрбайҗан әдәбиятында, XX гасыр башында Көнчыгыштан Көнбатышка юнәлеш тоту, дини карашлардан дөньяви фикерләүгә күчү белән бәйле рәвештә, яңа әдәби парадигма формалаша башлый. Алга таба Россиядәге төрки телле әдәбият үсеше, Совет дәүләтендәге иҗтимагый-сәяси үзгәрешләр сәбәпле, сәяси һәм идеологик йогынты басымына дучар ителә.

1920–1930 елларда «әдәбиятны идеологик эшчәнлек өлкәсенә әйләндерү тенденциясе көчәя» [Галимуллин, б. 6]. Күпсанлы газета һәм журнал битләрендә тәкъдим ителгән әдәби әсәрләрдә заман рухына яраклаштырылган «яңа сәнгать» тудыру бурычы куела. Рус әдәбияты Бөтенроссия мәдәни тормышы үрнәге буларак кабул ителә. Бу күренешләр әлегә кадәр яшәп килгән милли традицияләрдән баш тарту фонында бара. Иҗади интеллигенциянең инкыйлабка кадәрге мирасы «пролетар сәнгать» өчен чит булып санала. Мәсәлән, хәтта төрки әдәбият классиклары саналган Габдулла Тукай белән Абай иҗаты да 1920–1930 елларда «пролетар әдәбият» нәзарияте кысаларында анализлануга дучар ителә. 1921 елда татарның күренекле прозаикларының берсе Фатих Әмирхан болай дип яза: «Мин Николай цензурасының иң кара елларында һәм Керенский заманында да газеталарда эшлә-

[1] Мәкалә М.О. Ауэзовның тууына 120 ел тулу уңаеннан уздырылган «М.О. Ауэзов һәм милләтнең рухи яңарышы» Халыкара фәнни сипозиумында (Алматы, 28.09.2017) ясалган чыгышка нигезләнеп язылган.

дем, әмма беркайчан да матбугат ирегенең бу кадәр кимсетелүен күрмәдем, һәм сүз ирегенең тыелуын үземдә татымадым» [Вәлиев, б. 55]. Марксистик-ленинчыл идеология доктринасына тугрылык барлык язучылардан да таләп ителә. Сәнгать өлкәсендәге милли традицияләрне һәм төрки халыкларның СССР территориясендәге матди булмаган, әмма зур кыйммәткә ия мәдәни мирасын юкка чыгару куркынычы әнә шулай туа.

Шундый катлаулы заманда, соцреализм идеологиясе нормага әверелгән шартларда төрки халыкларның бөек акыл ияләре, талантлы уллары зирәклек һәм эстетик уяулык белән әнә шул традицияләрне саклап калу юлына басалар – ачыктан-ачык түгел, ә каләм көче, сүз сәнгате ярдәмендә милли хәзинәләребезнең уникальлеге һәм үзенчәлекле булуы, халкыбыз теленең байлыгы хакында укучыларга җиткерәләр. Моны без казах әдәбияты классигы Мохтар Омархан улы Ауэзов иҗатында ачык күрәбез, аның әсәрләре үз халкының куәтен һәм тарихи, фәлсәфи киңлеген, мәдәниятен дөньякүләм биеклеккә күтәрү омтылышы белән сугарылган. Т. Ахтанов аның хакында шушы ракурстан чыгып болай яза: «Но для нас, казахов, Ауэзов больше, чем писатель, ибо так велико его место в нашем национальном самосознании и духовном возрождении, что творчество этого большого мастера слова выходит за пределы его огромной, чисто литературной деятельности» [Ахтанов]. Нәкъ менә шушындый акыл ияләренең гамәлләре белән 1930–1940 елларда төрки телле әдәбиятта шәхес концепциясе һәм тоталитар күзәтчелек шартларында милли үзаңны үстерүгә юнәлдерелгән дөнья күренеше барлыкка килә башлый. 1960 елларда ул иң биек ноктасына җитә.

М. Ауэзовның әдәби иҗаты 1917 елгы борылышлар чорында башланып, ул үзенең беренче драма әсәрен – төрки дастаннарга хас мәхәббәт темасын, үзара дошманлашып яшәүче ике гаиләдәге егет белән кызның мөнәсәбәтләрен чыгылдырган «Еңлик – Кебек»не яза. Көнбатыш Себердә Совет хакимияте урнашкач, М. Ауэзов илнең иҗтимагый-сәяси тормышында актив катнаша башлый, белем ала, иҗат белән шөгыльләнә. «Мазлумнар көне» (1921), «Кем гаепле?» (1923), «Өйләнү» (1923), «Укыган азамат» (1923), «Каралы сылу» (1925) хикәяләре, «Тау кичү вакыйгасы» (1927) повесте, «Каракүз» (1926), «Аҗаган» (1934), «Чик буенда» (1937) пьесалары һәм башка әсәрләре социалистик реализм концепциясенең көчле йогынтысы шартларында аның драматург һәм прозаик булып формалашуын дәлилли.

1930 еллар ахырында СССР территориясендәге төрки телле әдәбиятларның барысының да торышы уртак була: шәхес культы үзара ышанмаучылык һәм курку атмосферасы тудыра; башкача фикер йөртүчеләргә карата идеологик басым һәм сәяси террор янаган заманда барлык иҗади процесслар социалистик

реализмның «бермәдәниятлелек» кысаларына куып кертелә. Рухи сферада озакка сузылган торгынлык чоры башлана, әдәби иҗатның сәнгати-эстетик сыйфаты түбәнәя. Талантлы язучыларның күбесе иҗади кризис кичерә, эчтәлек һәм форма ягыннан соцреализм методы таләпләрен читләтеп узу юлларын эзләү дәвам итә.

1930–1940 еллар чигендәге вазгыять М.О. Ауэзов иҗатында да чагылыш таба. Бу чорны ул түбәндәгечә бәяли: «За спиной уже незаметно накапливалось прожитое, прошлое, наступила пора зрелости. Окончив советский вуз и аспирантуру, я все чаще обнаруживал в самом себе внутренние противоречия, идейные заблуждения, ошибки. Оглядываясь на свой творческий путь, я видел, что он еще не начат по-настоящему. В нем было немало творческих ошибок, и не мною написанное было полезно советскому народу, великой Родине. В 1932 г., решительно осудив свои идейные и творческие заблуждения, я начал работать по-новому, как советский писатель, драматург, прозаик, как исследователь истории казахской литературы, как педагог и лектор в казахских вузах» [Мухтар Ауэзов…, с. 67].

Бу борылыш, күрәсең, әсәр өчен материалны һәм аны соцреализм билгеләгән нормативларга яраштырып тасвирлау ысулларын эзләү нәтиҗәсе була. Һәм әдип аны халык иҗатыннан, тарихтан, үз халкының яшәү рәвешеннән таба. Халыкның зирәк акылына нигезләнгән мәкальләргә һәм әйтемнәргә, хикмәтле сүзләргә, халык җырларының гадилегенә һәм моңына әйләнеп кайту, милли әдәбиятта мифологик һәм фольклор әсәрләрдә гәүдәләндерелгән образларны куллану әдәби иҗатта идея тирәнлеген һәм мәгънәви киңлекне, эстетик югарылыкны, шулай ук милли (этник) үзенчәлекләрне саклап калуга юл ача. Бу характердагы охшашлыклар Советлар Союзындагы төрки телле әдәбиятларның һәркайсында да күзәтелә. Соцреализмның катгый таләпләрен читләтеп, чын халыкчан традицияләргә нигезләнеп иҗат иткән язучылар һәм шагыйрьләр дөньякүләм дәрәҗәдәге әсәрләре белән классиклар сафына бастылар.

Мәсәлән, татар әдәбияты классигы Гомәр Бәширов үзенең автобиографик характердагы «Көзге ачы җилләрдә» (1983–1985) дигән повесть-истәлекләрендә туган көненнән башлап 1950 елларга кадәрге дәвер вакыйгаларын колачлый, һәм бу әсәрдә авторның әдәби иҗатка карашлары формалашу процессы күзәтелә. 30 нчы еллар ахырында ул чын язучы булу өчен нәрсәдер җитмәвен тоя һәм, аларны эзләп, татар авылларына юл тота. Эзләгәнен халык сөйләменнән, аның тормыш-көнкүреш йолаларыннан, фикерләү куәсеннән табуы хакында болай яза: «Фольклор җыю мине җәлеп итә бара. Шул еллардан башлап, мин һәр җәйдә СССР Фәннәр академиясенең Казандагы Тел, әдәбият һәм тарих институты оештырган, Хәмит Ярми җитәкчелегендәге

фольклор экспедицияләрендә катнаша башладым» [Бәширов, б. 114]. Бу эзләнүләр язучының иҗатына көчле йогынты ясый һәм халыкның рухи мирасына йөз белән борылырга этәргеч бирә. Шундый ук үзгәрешләр Хәсән Туфан, Әхмәт Фәйзи, Сибгат Хәким, Фатих Хөсни һәм башка шагыйрьләребез, прозаикларыбыз иҗаты өчен дә хас күренеш.

М.О. Ауэзов та төрки халыклар тарихын, әдәбиятын һәм халык иҗатын тирәннән өйрәнә, 1928 елдан башлап, гомеренең соңгы чорына кадәр югары уку йортларында казах фольклоры, казах әдәбияты һәм Урта Азия республикалары әдәбияты тарихлары буенча курслар алып бара. Фән белән шөгыльләнә, «Казах халык эпосы һәм фольклоры» (Л. Соболев белән автордашлыкта), «Әкиятләр», «Кузы-Көрпеш һәм Баян Сылу», «Айтыс» һ.б. темаларга фәнни хезмәтләр яза. Аларның һәркайсы халык авыз иҗатының төп жанрларын өйрәнеп тикшерүгә нигезләнә. Галим кыргыз эпосы «Манас»ның сакланган текстларын, аның хакындагы фәнни мәкаләләрне өйрәнеп, җыелма вариантын тәкъдим итә. Казах әдәбият белеме фәнен формалаштыруда аның казах әдәбияты тарихын яктырткан хезмәтләре аеруча мөһим урынны били.

М.О. Ауэзовның фәнни тикшеренүләре милли тарихның һәм төрки халыклар мәдәнияте тарихының яңа сәхифәләрен ача. «Хан Кене» драмасы (1934), «Абай» (1942–1947) һәм «Абай юлы» (1949) романнары казах халкының язмышын, аның күчмә тормыш бергәлегенә хас милли үзенчәлекләрен бөтен нечкәлекләре белән яктырткан тарихи елъязма, эпопея булып бәяләнә. Әдәбият белгечләре һәм М. Ауэзовның каләмдәшләре бу әсәрләрне казах халкының көнкүреше һәм гореф-гадәтләре, холкы-табигате һәм рухи чагылышы энциклопедиясе дип атыйлар. Романнар төзелеш үзенчәлекләре һәм образлар тудыру механизмы ягыннан төрки халыкларның героик эпосын хәтерләтә. Бу хакта Т. Ахтанов болай яза: «С появлением этих романов у казахских прозаиков началась новая веха в творчестве. Ауэзов раскрыл большие возможности, силу образности и выразительности казахского языка, создал национальные характеры, яркий самобытный колорит» [Ахтанов].

Шул ук вакытта, әлеге әсәрләрне башка төрки халык әдәбиятлары белән янәшә куеп өйрәнү процессында икенче бер күренеш игътибарны җәлеп итә: Совет заманында әдәбият классиклары тарихи тематиканы, шулай ук фольклордан «күчкән» образлар системасын һәм дөньяны күзаллау аерымлыкларын милли сүз сәнгатенең этник үзенчәлеген саклаган хәлдә кабул итәләр. Нәкъ менә тарихи һәм мифологик материаллар әйдәп баручы прозаикларга эпопея белән социаль-психологик романга хас сыйфатларны гармоник рәвештә берләштерергә (социалистик реализм боларны милли әдәбият әсәрләреннән төшереп калдырырга омтылса да), ягъни кеше образын кабиләдәшләрен үз артыннан ияртеп барырга сәләтле,

зирәк һәм акыллы, милли герой югарылыгында бәян итәргә мөмкинлек бирә. Н.Л. Лейдерман социалистик реализмның төп житешсезлеген «сводит личность к социальной функции, а горизонты эстетического идеала ограничивает миром сугубо социальных ценностей, возводя обезличивание человека в массе в степень героической самоотверженности» [Лейдерман, с. 20], дип белдерә, иң югары фольклор традицияләре тудырган төрки телле милли әдәбият герое үзәккә куелып, әсәрнең чикләрен милли һәм гомумкешелек кыйммәтләре дәрәҗәсенә күтәрә. Социализм мәктәбен узган М. Ауэзов, Г. Әпсәләмов, Г. Бәширов кебек төрки телле әдәбият классиклары бу герой аша «туган җир», «борынгы бабаларыбыз җире», «минем халкым» кебек төшенчәләрне мифлаштыруга ирештеләр һәм образлары, символлары, үзенчәлекле алымнары белән әдәбиятка дөньяның традицион күренешен кайтардылар. Нәтиҗәдә милли әдәбиятларның күбесендә матур әдәбиятның милли традицияләренә, дөньяны кабул итү һәм дөньяга карашның милли үзенчәлекләренә кайту процессы башланды. М.М. Голубков аны болай бәяли: «привело к возникновению нового качества литературы <…> благодаря отталкиванию от прежней литературной традиции» [Голубков, с. 17].

Әдипнең башлангыч чор иҗатын анализлаган бүгенге әдәбият белгечләре язганча, «М. Ауэзов – реалист, занятый способами адаптации сознания соплеменников к неотвратимым переменам, ведущим в перспективе к пересотворению целого народа из кочевого в оседлый» [Раннее творчество…]. Бу фикер авторы аның Абай турындагы әсәреннән чыгып, «М. Ауэзов – реалист, занятый способами изменения казахской советской литературы к пересотворению из интернациональной – в национальную» – ди. Бу бәягә Советлар илендәге төрки телле язучыларның күбесе лаек.

М. Ауэзовның иҗади эволюциясен татар әдәбияты тарихы яссылыгыннан чыгып анализлау күрсәткәнчә, төрки телле әдәбиятлар сафындагы талантлы язучылар матур әдәбиятның милли традицияләре сагына басалар. Аларның әсәрләре күпмилләтле совет әдәбиятын кризистан чыгара һәм сүз сәнгатенең рухи башлангычны һәм эстетик зәвыкны үстерү, гасырлардан сакланып килгән әхлакый кыйммәтләрне саклау, милли үзаңны ныгыту кебек изге функцияләрен кабат торгызалар.

М.О. Ауэзов барлык төрки халыкларның да диярлек тарихын һәм хәзерге торышын яхшы белгән язучыларның берсе. Без аның татар әдәбияты классигы Г. Ибраһимов белән рухи охшашлыгы, Казан белән тыгыз бәйләнештәге Магжан Жумабаев белән үзара мөнәсәбәтләре, татар дөньясы белән шәхси элемтәләре, М. Җәлилне яклап чыгыш ясавы хакында һәрчак искә алабыз.

М.О. Ауэзовның СССР халыклары әдәбиятлары арасындагы үзара бәйләнешләрне һәм

аларның бер-берсен баетуны күздә тоткан проблемаларын өйрәнүгә багышланган хезмәтләре Совет чоры әдәби процессларын тикшерүчеләр өчен нигез хезмәтен үти. Аның югары профессиональ дәрәҗәдәге тикшеренүләре фольклорны, дастаннарны, төрки халыклар әдәбияты тарихын, тел белеме, эстетика, фәлсәфә, музыкаль һәм пластик сәнгать тарихын өйрәнү өлкәсендә күп кенә юнәлешләрнең башлангычын тәшкил итә. Татарлар күзаллавында Әмирхан Еники белән бер рәттәге Чыңгыз Айтматов, Мостай Кәрим һәм Рәсүл Гамзатов, Гафур Голәм һәм Сәмәд Вургун кебек төрки халыкларның тагын күп кенә талантлы язучылары арасында сәнгатьле сүз остасы, тынгысыз галим, югары интеллектлы шәхес Мохтар Ауэзовның үз урыны бар.

Әдәбият

Ахтанов Т. Слово о Ауэзове: пер. с казахского В. Аксенова.// http://txt.rushkolnik.ru/docs/index-39782.html?page=52 – дата обращения: 28.08.2017 г.

Голубков М.М. Утраченные альтернативы. Формирование монистической концепции советской литературы. 20–30-е годы. М.: Наследие, 1992.

Лейдерман Н.Л., Липовецкий М.Н. Современная русская литература: 1950–1990-е годы: в 2-х томах. Т. 1: 1953–1968. М.: Академия, 2006.

Мухтар Ауэзов – классик современной литературы: сборник статей. Алма-Ата, 1980.

Раннее творчество Мухтара Ауэзова в контексте литературы Алаш-Орды // Тамыр: искусство, культура, философия. 2014. 18 сентября. http://go.mail.ru/redir?via_page=1&type=sr&redir=eJzLKCkpsNLXL0nMrSzSyy9K17cvsDUytrBgYDA0NTAxMDQ1NTJicEuPsP4ZXvSQUe2aPrfGEgEAtHkP2w – дата обращения: 28.08.2017 г.

Бәширов Г. Көзге ачы җилләрдә // Бәширов Г. Тормыш юлында: повесть-истәлек, публицистик мәкаләләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986.

Вәлиев Н.М. Фатих Әмирхан һәм совет хакимияте (әдипнең куен дәфтәрләре), 1921–1926 еллар // Фатих Әмирхан: традицияләр һәм заманчалык. Казан, 2006.

Галимуллин Ф. Эстетика һәм социологизм: 20–30 нчы еллар татар әдәбиятында эстетика кануннарының һәм социологизм таләпләренең үзара мөнәсәбәте. Казан: Мәгариф, 1998.

Миңнуллин Ким Мөгаллим улы,
филология фәннәре докторы, профессор,
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры